

srebrni slovinci

joe valenčič

70 let na
ameriškem ekranu

(1925-1995)

Mladi Pavle je leta 1924 pripravil kovček in odpotoval v Hollywood. Ambicija, ki ga je nekoč iz ene najmanjših primorskih vasi gnala čez ocean v jeklarski pekel Clevelanda, ga je tokrat usmerila v Kalifornijo. Star je bil dvajset let in prijetnega videza z izrazitim profilom ter z briljantno oblikovano pričesko, kakršno so nosili najstniški vzorniki. Prijatelji iz tovarne so ga klicali Valentino. "Biš mogel bit v movies," so ga nenehno prepričevali, "si lep kot Valentino." Nekega dne pa je šalo vzel zares. Pustil je službo, oblekel nedeljsko obleko, odplačal najemnino in sedel na vlak za Kalifornijo. Več mesecev se ni oglasil nikomur.

Potem pa je gospodarica pozno zvečer zaslišala trkanje. Razcapana pojava jo je pretresla. Pod umazanijo in gostim strniščem na obrazu je komaj prepoznala Pavla. Skozi luknje v čevljih so kukali prsti. "Prosim, strinka," jo je rotiti, "ne pusti, da me vidijo takega." Pavle nikoli več ni omenil Hollywooda.

Pavlova pripoved je resnična, kljub temu pa se v njej zrcalijo filmske zgodbe o nesreči in razočaranju ob ponarejenem blišču Hollywooda. Vendar se zdi, da je bil Pavle zgolj izjema med slovenskimi Američani. Iz zaprtih skupnosti Slovencev v severni Ameriki je le redke zapeljala bleščeča skušnjava filmske slave in uspeha, čeprav so morda živeli v Kaliforniji. Raje so se za deset centov zasanjali v temi bližnjega kinematografa. Morda jih je pred skokom v negotovost obvarovala prirojena praktičnost. Zato je priznanje na ameriškem platnu doživela samo peščica Slovencev. Slovenci se ne ponášajo z nobeno kronano hollywoodsko glavo, kot so Clark Gable, Elizabeth Taylor ali Walt Disney. Bili pa so njihovi sodelavci v filmski industriji. Njihovi uspehi so v splošnem razmeroma skromni, vendar vredni nič manjšega priznanja. Nekaj osebnosti je ameriškega občinstvu celo priraslo k srcu. Ker je bilo med njimi samo ducat igralcev in tehnikov, ni mogoče trditi, da je njihovo delo odlikovalo karkoli izvirno slovenskega. Toda v času, ko Slovenci po svetu znova uveljavljajo svojo kulturno identiteto, prav teh nekaj igralcev in strokovnjakov, potomcev Kranjske, Koroške in Krasa, hrani zgodbe, ki si zaslužijo na plano.

Slovenci v nemih filmih

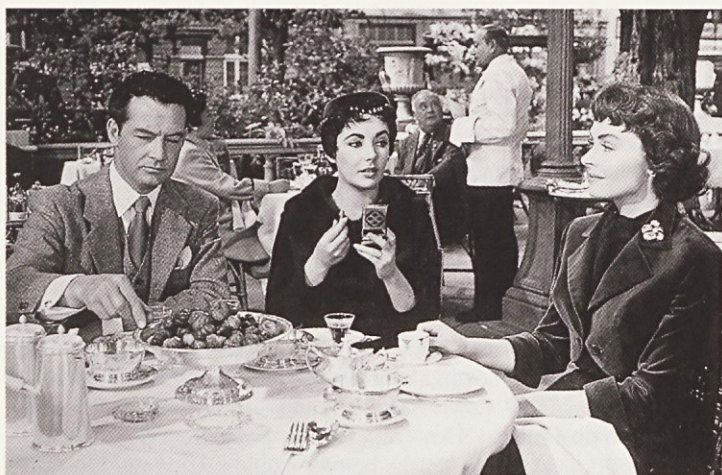
Kako se je Rozalija Sršenj iz Kranja prelevila v hollywoodsko Zallo Zarano? Zarana je prva znana, neizpodbitno slovenska igralka, ki je nastopila v hollywoodskih filmih. Čeprav je edina hollywoodska igralka z dvema Z-jema v monogramu, pa njena filmska dediščina meri samo nekaj metrov celuloidnega traku. Toda tisto nekaj malega, kar vemo o njej, je vznemirljivo. Njeno umetniško ime je kot slovenski epigram: zala gospa ob zori. V obeh znanih odlomkih iz leta 1925 igra eksotično plesalko. Na seznamu igralcev v filmu

Lažnivka (The Lady Who Lied, 1925, Edwin Carewe), kjer nastopa kot alžirska zapeljivka, je njeno ime predzadnje. Že naslednji film, visokoproračunska uspešnica Ericha von Stroheima *Vesela vdova* (The Merry Widow, 1925) pa jo postavi med Mae Murray in legendarnega Johna Gilberta. Murray in Zarana sta člana varietetske skupine, ki potuje po balkanskem kraljestvu Monteblando. Zarana v obeh prizorih vihti rdečilo za ustnice in pudrino kot kričeče oblečena igralka Frenchy Christine. Von Stroheimova zbadljiva, razkošna *Vesela vdova* je tako kot večina njegovih filmov sprožila plaz govoric o zaklenjenih studiih, šampanjcu, kaviarju in škandaloznem vedenju. Kako se je Zalika znašla z ramo ob rami s kraljico MGM in z enim največjih ljubimcev na platnu? Von Stroheim je za stranske vloge pogosto izbiral avstroogrške rojake. Zalikina minutka ali dve na platnu je vrhunec njene kariere. Za Clarka Gabla, ki med nastopajočimi sploh ni bil omenjen, je bil film šele začetek.

Slovenski slikar Božidar Jakac je pozimi med letoma 1929 in 1930 preživel nekaj tednov v južni Kaliforniji, kjer je obiskal tudi filmske studije. Narisal in naslikal je nekaj portretov Zalle Zarane in igralko Mildred Del Mar (Milka Prašnikar), ki še ni nastopila, pa tudi priznanih zvezd, kot sta bili Dolores Del Rio in Fanny Brice. Med drugimi rojaki, ki so se ukvarjali s tem poslom, je spoznal tudi studijskega fotografa Joa Z. Lista (Žnidaršič – umrl l. 1954). Starosta slovenskih odrskih desk Augusta Danilova trdi, da sta s sinom Ralphom Danilom pred prvo svetovno vojno med krajšim bivanjem v Kaliforniji nastopila v neimenovanem filmu. Piše tudi, da je med drugim obiskom deset let kasneje premišljevala o tem, ali naj sprejme vlogo matere Ala Johnsa v *Pevcu jazza* (The Jazz Singer, 1927, Alan Crosland). Ne o prvi ne o drugi zgodbi ni dokazov. Danilova je v New Yorku leta 1917 pela ljudske pesmi na prvih slovenskih posnetkih.

Morebitni Slovenci

Potrditi slovenski izvor znane osebnosti je težko. Zgled je igralka Laura La Plante (roj. 1904). V slovenski skupnosti so jo imeli dolga leta za svojo zaradi materinega dekleškega priimka Turck. Vendar iz podatkov o številu prebivalstva sledi, da je bil stari oče Turck kmet iz Missourija, ki je bolj verjetno emigriral iz Nemčije. La Plantejeva je bila ob koncu obdobja nemega filma v drugi polovici dvajsetih let največji magnet pri gledalci pri družbi Universal. Živahna plavalaska je imela glavno vlogo v več uspešnih lahkih komedijah, kakršna je *Maček in kanarček* (The Cat and the Canary, 1927, Paul Leni), med resnimi vlogami pa je igrala Magnolijo v izvirni filmski različici *Show Boat* (Ladja zabave, 1929). La Plantejeva se je rodila

2

v St. Louisu, filme pa sta s sestro Violet začeli snemati že pri petnajstih letih. Če je res Slovenka, je najpomembnejša slovenska Američanka na platnu. Govorice o slovenski materi krožijo tudi v zvezi z bleščečo sodobnico La Plantejeve, Glorio Swanson, in današnjim superzvezdnikom Arnoldom Schwarzeneggerjem. Njuni materi sta Poljakinja in Čehinja.

Priimki z morebitnim slovenskim izvorom se zgolj občasno izpišejo na filmskem platnu. Fred Sersen, ustanovitelj oddelka za posebne učinke pri 20th Century Fox, je v tridesetih in štiridesetih letih sodeloval pri približno 145 filmih, med katerimi najdemo tudi znamenita naslova *Laura* (1944) in *Čudež v 34. ulici* (*Miracle on 34th Street*, 1947, George Seaton). Za delo pri filmih *Prišlo je deževje* (*The Rains Came*, 1939, Clarence Brown) in *Strmoglavski skok* (*Crash Dive*, 1943, Archie Mayo) je dobil oskarja. V južni Kaliforniji je veliko slovenskih družin s priimkom Sersen. Čeprav priimek Fonda najdemo tudi v Sloveniji, so bili predniki Henryja Fonde protestantje, ki so iz severne Italije zbežali na Nizozemsko in se pozneje naselili v Združenih državah ter ustanovili vas Fonda v državi New York.

Nekatere hollywoodske osebnosti so živele v Sloveniji. Romantični glavni igralec iz filmov *Casablanca*, *Zdaj, popotnik* (*Now Voyager*) in klasičnih uspešnic Paul Henried se je rodil v Trstu kot Paul von Henried, sin avstrijskega bankirja, ki mu je cesar Franc Jožef podelil viteški naslov. Filmski režiser Fritz Lang se je med prvo svetovno vojno ukvarjal s kiparstvom na posestvu prvega slovenskega filmarja dr. Karola Grossmanna v Ljutomeru.

Slovinci v studiih

Ko slovenski filmski zgodovinar Silvan Furlan piše, da je imela Slovenija filmske zvezde, preden je sploh dobila prvi film, misli na Ito Rino. Slovenska igralka Ida Kravanja je imela glavno vlogo v številnih omembe vrednih čeških in nemških produkcijah s konca dvajsetih in začetka tridesetih let, njena veljava pa je bila enaka blišču studijske kolegice Hedy Kiesler oziroma kasneje Lamarr. Iz zlate dobe sistema hollywoodskih studiev izstopa samo ena igralka slovenskega rodu, Audrey Totter (roj. 1918). Znana je predvsem kot plavalaska neposrednega *film noir*, odigrala pa je tudi več vlog v resnih filmih in komedijah, tako da so jo nekajkrat primerjali s Carole Lombard in Ido Lupino. Njen najljubši nastop je hkrati tudi najboljši. Igralec Robert Montgomery je režiral filmsko različico detektivskega romana Raymonda Chandlerja *Dama v jezeru* (*The Lady in the Lake*, 1946) s stališča junaka, igralci pa so morali izražati čustva neposredno v kamero. Nobena od velikih zvezd pri MGM ni bila pripravljena žrtvovati kariere za tako nenavadno produkcijo. "Imela sem občutek, da nimam kaj izgubiti," se spominja Totterjeva, "toda v studiu so menili, da nimam dovolj izkušenj." MGM je mladi igralki, ki je podpisala pogodbo, kljub pomislekom zaupal vlogo elegantne, vzvišene založnice. Izid: ena izmed filmskih klasik štiridesetih let in velik preboj za Audrey. Tehnika snemanja od spredaj ji je zelo ustrezala, saj je tako lahko pokazala svoje globoko izrazne oči in ličnice. Ljubezenski prizor, ki je zahteval, da dejansko poljubi objektiv kamere, ji je zagotovil mesto v filmski zgodovini. "Imela sem

3

izredno srečo, da sem dobila vlogo," je izjavila.

Audreyin oče je v Joliet v Illinoisu emigriral iz avstrijskega Gradca. Njegova mati je imela slovenske prednike. Čeprav ima Joliet močno slovensko skupnost in župnijo, je švedsko-ameriška mati poskrbela za to, da sta bila Audrey in njen brat vzgojena v popolnoma protestantskem duhu. Po srednji šoli je Audrey postala priljubljena na čikaškem odru in newyorškem radiu. Z izjemnimi potezami in poslušom za glasovne upodobitve je pritegnila pozornost filmarjev in podpisala pogodbo z MGM. Med letoma 1944 in 1980 je igrala v več kot 40 filmih, in sicer pogosto v glavnih ženskih vlogah ob takratnih največjih imenih kot so Ray Milland, Robert Taylor in Clark Gable.

Lionel Barrymore jo je označeval kot eno najboljših igralk, kar jih je kdaj videl. "Nikoli pa ne boš zvezda," ji je povedal, "preveč vsestranska si." Na platnu je zares ustvarila neverjetno različne ženske podobe. Gledalci so jo prvokrat opazili v vlogi čudaške spremljevalke Johna Garfielda v filmu *Poštar vedno zvoni dvakrat* (*The Postman Always Rings Twice*, 1946, Tay Garnett), kjer je poskrbela za sprostitev ob sicer mrakobni zgodbi. V *Visokem zidu* (*High Wall*, 1947, Curtis Bernhard) je bila dinamična, odločna psihiatrinja v bolnišnici. Howard Hughes jo je sam izbral za potrpežljivo, ljubečo ženo boksarja za denar Roberta Ryana v boksarski klasiki *Podtikanje* (*The Set-Up*, 1949, Robert Wise). Govori se, da je moral RKO plačati lepo vsoto MGM, da si jo je lahko sposodil za to vlogo. "Če to drži," je pripomnila, "sama denarja nisem videla." Film je v Cannesu dobil nagrado kritike. V drugi polovici petdesetih let je začela dobivati manj pomembne vloge, tako da je presedlala k televiziji, nikoli pa ji ni bilo žal: "Skušala sem izžarevati osebnost zvezde, vendar mi preprosto ni šlo od rok." Zato pa je dosegla tisto, kar se je tragično izmuznilo mnogim drugim igralkam: dolg, srečen zakon, materinstvo in polno družinsko življenje.

Samo en slovenski igralec je nastopil v filmu z glavno vlogo v zlati dobi Hollywooda. George Dolenz (1908-1963) je našel nišo v razvedrilnem poslu v stranskih vlogah kot ljubezniv Evropejec ali eleganten uradnik najprej v manjših programskih mašilih, potem pa v prvorazrednih zgodovinskih spektaklih. Dolenz je kot svoj rojstni kraj navajal Trst, vendar nekateri trdijo, da je odrasčal v slovenski četrti Gorice. Začel je kot obiralec oliv in kovaški vajenec in si z natakarskim delom v Havani ter Mexico Cityju utrl pot do Kalifornije. Med vojno je študiral v Hollywoodu pri Maxu Reinhardt, se poročil in kmalu podpisal pogodbo z Universalom – kot eden izmed neštetihih lepotev v zvečine pozabljenih nizkoproročunskih izdelkih za pojoče zvezdice v slogu Susanne Foster, ali zahajajoča velika imena kot Boris Karloff. Dolenz je imel sicer redno plačo, ker pa je bil tipičen praktični Slovenec, je delal tudi zvečer, in sicer sprva kot natak v Trocaderu, potem pa kot pomočnik direktorja enega najbolj razvpitih hollywoodskih "napajališč" Circa. V enem od teh klubov je Dolenz po naključju spoznal Howarda Hughesa, kar je pomenilo veliko priložnost, hkrati pa tudi skorajšnji konec kariere.

Hughes je za svoje novo privlačno odkritje Faith Domergue predelal precej trhljo melodramo Prosperja Meriméeja o vojskujočih se

13

4

družinah na Korziki **Vendetta**. Ko je James Mason odklonil glavno moško vlogo grofa Orsa, je Hughes iskal sredozemskega novince, ki ne bi mogel zasenčiti njegove prelestne naložbe. Domerguejeva z lepoto žal ni mogla nadomestiti pomanjkljivih igralskih sposobnosti, toda to je bila pri filmu še najmanjša težava. Hughes je bil tako zaposlen z drugimi posli, da se je moral potek snemanja ravnati po njegovem trenutnem razpoloženju. Če se je režiser pritoževal, je Hughes pač poiskal drugega. Pri **Vendetti** je sodelovalo nekaj največjih hollywoodskih režiserskih imen štiridesetih let: Preston Sturges, Max Ophüls, Stuart Heisler. Še sam Hughes je stopil za kamero. Film je v svojem prvem režiserskem poskusu dokončal igralec Mel Ferrer. Snemanje se je vleklo pet let. Dolenz je bil obupan. Zaradi pogodbe z RKO ni smel delati nič drugega. Njegov sin Micky se spominja svojega odgovora, ko je učiteljica vprašala učence, s čim se ukvarjajo očetje: "Moj očka kosi trato." Dolenz je nekega večera naletel na Hughesa. Producent ga ni spoznal; Dolenz se mu je moral še enkrat predstaviti. Hughes mu je zagotovil, da bo film uspešnica, toda po premieri je bilo za **Vendetto** manj zanimanja in kmalu je izginila s platen.

Peripetije z **Vendetto** za Georga vendarle niso bile popoln polom. Vrnil se je k stranskim vlogam, toda ocene njegovih prizadevanj v velikih celovečercih in barvnih zgodovinskih spektaklih ob mnogih ikonah petdesetih let, kot sta Elizabeth Taylor in Kirk Douglas, so nihale med "dolgočasen" in "olesenel" ter "zanimiv" in "učinkovit". Vendar je znal svoje prizore vedno oplemenititi z urbanim pridihom, naj je nosil frak ali toga. Kot italijanski ljubimec Olivie de Havilland v viktorijanski melodrami **Moja sestrična Rachel** (*My Cousin Rachel*, 1952, Henry Koster) je vzbudil goreče ljubosumje pri Richardu Burtonu, ki je prav s tem filmom debitiral v Ameriki. V **Purple mask** (Škrlatna maska, 1955, Bruce Humberstone) je bil učitelj mečevanja Tonyja Curtisa, ponoči pa vodja francoskega podzemlja rojalistov. Hun Atila (Jack Palance) ga je v **Poganskem znaku** (*Sign of the Pagan*, 1954, Douglas Sirk) vrgel

s prestola kot Teodozija cesarja brez hrbtenice. Njegova najboljša vloga je bila morda v filmu **Štirje apokaliptični jezdeci** (*The Four Horsemen of Apocalypse*, 1962, Vincente Minelli), kjer je upodobil prezirljivega nacističnega poveljnika v Parizu. Dolenčev sen je bil, da bi imel restavracijo in bi igral le takrat, kadar bi sam hotel. Naslovna vloga v televizijski nanizanki **Grof Monte Cristo** (1955-1956) mu je omogočila, da je odprl hollywoodski klub **The Marquis**, ki je postal priljubljeno zbirališče prijateljev in sodelavcev. Nekaj let kasneje je v lastni restavraciji podlegel srčnemu napadu. Umrli je prekmalu, da bi doživel igralski uspeh sina in vnukinje.

"Bil je izredno prijazen človek. Zelo metafizičen. In prijetnega videza," se spominja njegova soigralka iz filma **Krogla za Joeyja** (*A Bullet for Joey*, 1955, Lewis Allen), Audrey Totter. "Zdelo se mi je, da bi lahko dosegel še veliko več." George prav v tem filmu spregovori prve znane slovenske besede v zgodovini Hollywooda – s Slovenko Audrey. Nuklearnemu fiziku Dolenzu, ki ga namerava ugrabiti George Raft, gangsterjevo dekle nastavi past. V restavraciji ji v nekaj jezikih izpove svoja čustva: "*My darling, I love you ... Yo te quiero ... Ich liebe dich ... Jaz te imam rad ... Je t'aime.*" Totterjeva se spominja prizora, vendar se ni zavedala, da sta istega rodu, še manj pa tega, da je George nekoliko priredil besedilo. "Scenarij nikakor ni mogel biti tak," pravi.

Vsi hollywoodski igralci seveda niso bili zvezde. Večina jih je bila statistov: varuške, plesalke, vojaki ali zgolj obrazi v množici. Nekateri so povedali vrstico ali dve; drugi so samo prikimali. Med njimi je bil tudi boksar Eddie Simms (Simončič, roj. 1908), ki je prišel v Hollywood prek znanstva s prvakom v lahki kategoriji Maxiejem Rosenbloomom. Začel je s filmom **Ringside Maisie** (Maisie ob ringu, 1941, Edwin Marin) in se v številnih drugih prikazal kot boksar ali silak, nekajkrat tudi v prizorih z Williamom Powellom (**Song of the Thin Man**, 1947, Edward Buzzell) in Jerryjem Lewisom (**Sailor Beware**, 1951, Hal Walker). Simms je z izrednim igranjem harmonike v dvajsetih in tridesetih letih razveseljeval clevelandske Slovence in igral na prvih slovenskih posnetkih s triom Matije Hoyerja. V kriznih časih se je posvetil boksu in se srečal tudi s svetovnim prvakom Joejem Louisom in Maxom Baerom.

Slovence najdemo tudi med hollywoodskim tehničnim osebjem. Animator Michael Lah je pomagal Williamu Hanni in Josephu Barberi pri nekaj kratkih risankah iz štiridesetih let, da sta lahko oživila mačka Toma in miška Jerryja. Delal je tudi z domiselnim Texom Averyjem pri produkciji brezizraznega kužka Droopyja in na koncu prevzel nanizanko. Lah je do druge svetovne vojne sodeloval pri celovečernih risanih klasikah kot sta **Sneguljčica in sedem palčkov** (1937) ter **Fantazija** (1940), nato pa prestopil k MGM. Leta 1957 je bil **One Droopy Knight** (Vitez Droopy), ki ga je režiral Lah, nominiran za oskarja v kategoriji za najboljšo risanko. Lah (roj. 1912) je odraščal v okolici Chicaga in se ukvarjal z atletiko pri Sokolih. Ker je imel smisel za humor in risanje, se je javil na oglas za službo risarja pri Disneyevih studiih. Lah je poleg risank sodeloval v ekipi, ki je animirala plesne sekvence za filma z Genom Kellyjem **Dvignimo sidra** (*Anchors Aweigh*, 1944, George Sidney) in **Povabilo na ples** (*Invitation to the Dance*, 1956, Gene Kelly), ter narisal miška Jerryja, ki je plaval z Esther Williams v filmu **Mokro je nevarno** (*Dangerous When Wet*, 1953, Charles Walters). Lah je prispeval k uveljavitvi močno pretiranega, večkrat nasilnega sloga v takratnih risankah. Ko je leta 1956 prevzel nanizanko o Droopyju, je prevzel moderni slog, ki je bil značilen pri evropskih animatorjih. Tega so bili najbolj veseli računovodje družbe, saj je bila produkcija s takim pristopom cenejša. Ko je oddelek MGM leta 1958 razpadel, se je Lah posvetil reklamnim filmom in televizijskim spotom. Ves čas delovanja v Hollywoodu je sodeloval pri prireditvah v Slovenskem domu v kalifornijski Fontani.

Igralec Frank Gorshin (roj. 1934), ki je prav tako odraščal v slovensko-ameriški družini, še danes reče kakšno domačo. Čeprav je nadarjen komik, ki je znan predvsem po posnemanju zvezdnikov kot sta Kirk Douglas in Burt Lancaster, pogosto igra v vlogah najetih zločincev ali čednih, navadno psihotičnih izobčencev. Obe odliki je združil v upodobitvi stripovskega junaka Riddlerja v

televizijski nadaljevanki **Batman** (1965-1967) in kasnejšem celovečercu (1966, Leslie Martinson), po katerih se ga največkrat spominjamo.

Žilavi domačin iz Pittsburgha je diplomiral na Carnegie Tech School of Drama. Njegovi zgodnji filmi so zvečine nizkopračunske zgodbe, kakršna je melodrama o tolpah **Portlandsko poročilo** (Portland Expose, 1957, Harold Schuster) ali znanstveno-fantastična parodija **Invazija letečih krožnikarjev** (Invasion of the Saucer men, 1957, Edward L. Cahn). Z uspešnimi televizijskimi nastopi v petdesetih letih si je prislužil karakterne vloge ob Tonyju Curtisu, Jacku Nicholsonu in drugih. Gorshina bi lahko opisali kot igralca, ki je na eni strani podoben Marlonu Brandu v glasbeni komediji **Zvonovi zvonijo** (Bells Are Ringing, 1960, Vincente Minnelli), na drugi strani pa spominja na Davida Janssena, nasilneža, ki terorizira državnega gozdarja v filmu **Ognjeni obroč** (Ring of Fire, 1961, Andrew Stone). Čeprav je nastopil samo v petih nadaljevanjih **Batmana**, je za portret klepetavega, maničnega Riddlerja pridobil naklonjenost gledalcev in nominacijo za nagrado emmy. "Veliko srečo smo imeli, da je prav on igral prvega falota," pravi **Batman** Adam West v svoji avtobiografiji. "Zaslužen je za velik del uspeha te nanizanke."

Gorshin je leta 1969 postal prvi slovenski Američan z imenom v naslovu broadwayskega muzikala. Igral je newyorškega župana Jimmyja Walkerja v *Jimmyju*. Dolgo vrsto let je nastopal kot komik v Las Vegasu.

Še vedno nastopa v komornih igran in posameznih filmih. Ob nedavnem nastopu v komediji je dejal, da preživlja tretje obdobje kariere: "Najprej je mladost, potem odraslost in nato: 'Joj, kako dobro se držiš!'"

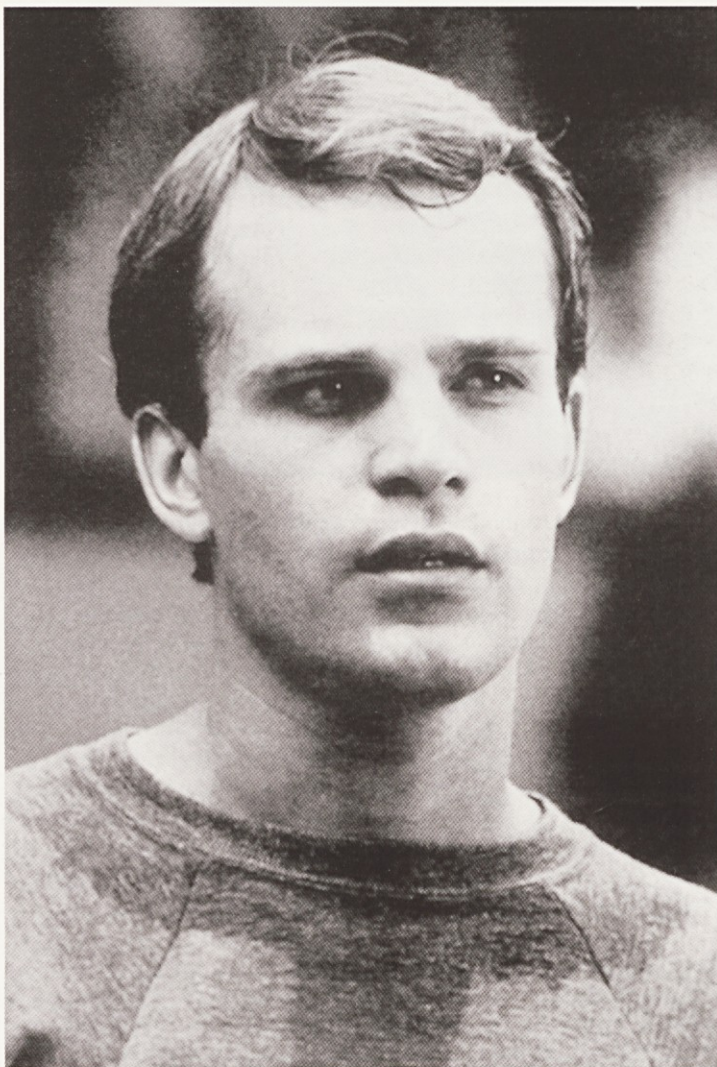
Pojočji Slovenci

Slovenci se kljub svoji majhnosti v talilnem loncu Združenih držav lahko pohvalijo s prispevkom k ameriški kulturi – s slovensko polko. Slovenski glasbeniki v Clevelandu so pred prvo svetovno vojno postopno amerikanizirali izvirno ljudsko glasbo, tako da so začeli spremljati harmoniko in kontrabas še z banjom in bobni. Slovenske melodije so posodobili z jazzovskimi in plesnimi priredbami, v tem slogu pa so igrali tudi ameriške popevke in tako v dvajsetih letih pritegnili še več poslušalcev.

Polka zasedba Franka Yankovica (roj. 1915) je bila vodilna med slovensko zvonečimi orkestri, resnično pa je zablestela v letih 1948 in 1949, ko je prodala dva milijona izvodov uspešnic *Just Because* (Samo zato) in *The Blue Skirt Waltz* (Valček modrega krila). Vročica polke je v obdobju hladne vojne preplavila Ameriko in Yankovic je leta 1950 polnil dvorani hollywoodskih Mocambo Cluba ter Aragon Ballrooma. Na plesišče mu je uspelo zvabiti celo igralke Lano Turner in Rosalind Russel ter igralca Josepha Cottena. Pripravil je poskusno snemanje za Universal, posnel vrsto kratkih glasbenih filmov za kino in televizijo ter snemal s pevko in igralko Doris Day. Kasneje je v okviru združenja vodil televizijsko oddajo s polkami. Yankovic je leta 1985 dobil prvo nagrado grammy za najboljšo polko. Marca 1995 je televizijska postaja PBS predvajala njegov portret.

Banjoist in kitarist Joe Sodia je napisal in izvajal glasbo ter igral v nizkopračunskem vesternu **Pastor in odpadnik** (The Parson and the Outlaw, 1957, Oliver Drake). Pokojni komik John Candy je odraščal ob glasbi kralja polke Walterja Ostaneka, ki ga je gledal po televiziji, in ga omenja kot navdih pri upodobitvi vodij polka zasedb v filmih **Sam doma** (Home Alone, 1992, Chris Columbus) in **Zadnja polka** (The Last Polka, 1984), parodij dokumentarnega filma Martina Scorseseja **Zadnji valček** (The Last Waltz, 1978).

Pred kamerami se je začela kariera treh slovensko-ameriških izvajalcev popularne glasbe. Sin Georga Dolenza Micky (roj. 1943) je bil član The Monkees, rock-and-roll zasedbe, sestavljene posebej za televizijo, ki je postala izredno priljubljena v televizijski nanizanki. Dolenz je na televiziji prvokrat nastopil v glavni vlogi v projektu **Deček iz cirkusa** (Circus Boy, 1956-1958) pod imenom Mickey Braddock. Ustvarjalci nanizanke **The Monkees** (1966-1968), v kateri je bilo polno pesmi, gagov in posebnih učinkov, so dobili navdih pri filmu Beatlov **A Hard Day's Night** (1964, Richard

5

Lester), vsebovala pa je celo polurno situacijsko komedijo.

"Dolgolasi bratje Marx," jih je opisal Dolenz; v vlogi ostarelega monkeea z gumijastim obrazom je pel in se naučil igrati bobne, tako da je na koncu zamenjal studijskega glasbenika, ki je posnel prvih nekaj skladb skupine. Kvartet se je zadrževal na vrhu lestvic s platinastimi ploščami, kot sta *I'm a Believer* in *The Last Train to Clarksville*, ter navduševal najstnike po vsem svetu.

Edini psihodelični celovečerec The Monkees z naslovom **Glava** (Head, 1968) je režiral televizijski producent skupine, Bob Rafelson, scenarij pa je napisal Jack Nicholson. Film je omadeževal njihov sloves in dosegel prodajni neuspeh, vendar v zadnjih letih postaja kultni zgled za kič šestdestih let. Dolenz je kasneje produciral in režiral televizijske oddaje in kratke filme ter nastopal v različnih gledaliških predstavah in filmih v Veliki Britaniji. Leta 1986 se je vrnil v ZDA na dobro sprejeto turnejo oživljenih The Monkees, trenutno pa gostuje z novo **Briljantino** (The Grease).

Andrea True (Truden, roj. 1943) je leta 1976 posnela disko uspešnico "More, More, More", potem ko je v začetku sedemdesetih igrala v erotičnih filmih. Truejeva, ki je imela glasbeno izobrazbo, je vodila TV oddajo za mladino v rojstnem mestu Nashvillu. V New York se je preselila v času, ko se je javnost začela navduševati nad pornografskimi filmi in porno zvezdami tipa Linda Lovelace. Truejeva je nastopala z najbolj znanima zvezdnikoma erotičnih filmov, Harryjem Reemsom in Marcom Stevensom, v filmih **Zapeljevanje Lyn Carter** (The Seduction of Lyn Carter, 1975, Wes Brown) in **Dama na kavču** (Lady on the Couch, 1975, Oscar Tripe), kritiki pa so jo hvalili kot najboljšo igralko v tej zvrsti. V kratki karieri je nastopila vsaj v 50. filmih, katere je včasih režirala ali zanje napisala scenarij, hkrati pa je poskušala uspeti kot pevka. Njen prvi disko izdelek se je za kratek čas prebil na prvo mesto lestvic in postal mednarodna uspešnica. Skupina The Andrea True Connection je imela še dve pesmi na lestvicah, nastopala pa je tudi s plesnim sporedom.

Rock-and-roll harmonikar Albert "Weird Al" Yankovic ("odštekani Al", roj. 1959) je nesporni smešni možakar MTV-jevske generacije. Dolgonogi očalar "odštekani Al" je med drugimi napisal nekaj parodij na glasbene video spote Madonne (*Like a Surgeon*) in Nirvane (*Smells Like Nirvana*), v katerih tudi nastopa in pred navdušenim občinstvom razpihuje pretirani egoizem rock-and-roll zvezd. Yankovic, ki se je rodil v Kaliforniji in ki ni v sorodu s Frankom, je dobil grammy-ja za parodiji na pesmi Michaela Jacksona: za ploščo parodij *Eat It* (1984) in glasbeni video spot *Fat* (1988, Jay Levey). Ko sta bila leta 1985 oba Yankovica nominirana za grammy-ja, je odštekani Al posnel polurno TV humoresko *Frankie Goes to Hollywood*. V svojem prvem celovečercu UHF (1989, Jay Levey) podeduje manjšo televizijsko postajo in odigra različne osebe skupaj s satirično upodobitvijo Ramba.

Slovenci danes

Uspešni slovensko-ameriški igralci so v Hollywoodu še vedno redkost. Izjema je tretji rod igralcev iz družine Dolenz. Ami Dolenz (roj. 1969) je junakinja ducata poceni grozljivk in mladinskih pustolovskih filmov, ki ciljajo na tržišče kableske televizije in izposojevalnic video kaset. Drobena plavalaska z velikimi modrimi očmi izžareva ganljivo ranljivost v vlogi nesrečno zaljubljenega duha iz filma *Obala čudežev* (*Miracle Beach*, 1991, Scott Snider), v filmu *Otroci noči* (*Children of the Night*, 1991, Tony Randel) pa je predmet vampirjevega hrepenenja, če omenimo dva njena boljša nastopa.

Na koncu zgodbe Ami vedno zmaga, naj jo obseda hudobni duh mrtvega slikarja (*Srečanje čarovnic II: Hudičeva veža*, 1993, Kevin Tenney) ali pa jo preganjajo velikanski drevesni Klopi (*Ticks*, 1993, Tony Randel). Dolencova je nastopila tudi v popoldanski televizijski nadaljevalki *Splošna bolnišnica* in večerni *Ferris Bueller*. Ami, ki se je izkazala kot glavna igralka naivka, bo imela na platnu zagotovo še dolgo kariero.

Broadwayski gledališki igralec Željko Ivanek (roj. 1957) je začel filmsko kariero z dvema izjemnima glavnima vlogama v celovečerni grozljivki o telepatskem potniku *Pošiljatelj* (*The Sender*, 1982, Roger Christian) in filmu *Množična privlačnost* (*Mass Appeal*, 1984, Glenn Jordan), v katerem je ob Jacku Lemmonu igral upornega semenišnika. Ivanek, ki se je rodil v Ljubljani, vedno obdrži strešico nad črko Ž. S starši se je preselil v Kalifornijo, ko je bil še otrok. Študiral je dramsko igro na univerzi Yale in londonski Akademiji za glasbo in dramsko umetnost. Izostreni slog mu je leta 1981 prinesel nagrado Drama Desk Award za vlogo v off-broadwayski predstavi *Deveti oblak* (*Cloud Nine*), leta 1983 pa nominacijo za tonyja za najboljšo stransko vlogo v *Spominih z brightonske obale* Neila Simona.

Ivanekova prva ljubezen je newyorški oder, tako da v filmih in na televiziji nastopa zgolj občasno. Njegova upodobitev Toma v novi postavitvi *Steklene menažerije* leta 1990 je pri kritiki naletela na navdušen sprejem. Slovenski režiser Karpo Godina mu je zaupal vlogo hollywoodskega prijatelja režiserja Fritza Langa v *Umetnem raju* (1990).

Igralka Sabrina Meško, ki se je rodila v Sloveniji, je v Ljubljani

študirala balet in glasbo. Po nastopih v televizijskih nadaljevalkah v Sloveniji in Nemčiji se je preselila v Združene države. Poleg dela za televizijo in gledališče smo jo v stranski vlogi lahko videli tudi v filmu *Skrivne igrice* (*Secret Games*, 1992, Alexander Gregory Hippolyte).

F. Daniel Somrack (roj. 1955) je delal najprej kot kaskader, potem pa je začel sodelovati s filmskimi družbami kot izvršni producent med drugim pri dokumentarcu o boksu *Prvaki za vekomaj* (1989, Dimitri Logothetis) in filmu *Bližji* (Dimitri Logothetis, 1990).

Slovensko-ameriška kinematografija

Večje založbe plošč so v dvajsetih letih poskrbele za založenost s slovensko glasbo, filmske industrije, ki bi bila namenjena posebej temu trgu, pa ni bilo. Poslovnež iz Clevelanda Anton Grdina (1874-1957) je konec dvajsetih let kupil filmsko kamero in začel semati dogodke v mestu ter v slovenskih soseskah. Filme je prikazoval v slovenskih dvoranh, poleti pa jih je projiciral na rjuho ob pogrebem zavodu. Snemal je poroke, prva obhajila, pogrebe in parade. Dokument o posledicah katastrofe v plinarni East Ohio, v kateri je umrlo veliko slovenskih Američanov, je imel širok odmev. Božidar Jakac je leta 1931 skupaj z Grdino posnel gladovni pohod skozi središče Clevelanda. Grdina je snemal vse do sred petdesetih let. Žal se je večina njegovih izdelkov na gorljivem nitratnem filmu izgubila.

Prvi jugoslovanski zvočni film so posneli v New Jersey, sodelovalo pa je tudi precej slovenskih igralcev. Da bi ženi Raquel Davidovich, ki je bila Srbkinja, omogočil nastopanje v filmih, je režiser Frank Melford ustanovil podjetje Yugoslavian Pictures Co. Leta 1932 je bila premiera filma *Ljubezen in strast* (*Born to Kiss/Ljubav i strast*). Manjšo vlogo je imel tudi slovensko-ameriški tenorist in studijski glasbenik John Ribič. Revija *Variety* je film ocenila za "precej brezupnega" in "hudo amaterskega": "Ekipo sestavljajo Jugoslavlani, ki so jih pač našli v New Yorku," je zapisal avtor ocene. "Melford morda računa, da bo zaslužil v Jugoslaviji, kjer je pomanjkanje filmov." Davidovicheva je za promocijo obiskovala jugoslovansko-ameriške skupnosti, toda film ni nikoli prišel čez Atlantik.

Prve slovenske filme so videli tudi slovensko govoreči prebivalci Združenih držav. Okrog leta 1932 so v Clevelandu prikazovali film *V kraljestvu Zlatoroga* (1931, Janko Ravnik). V osemdesetih letih so bili gledalci v širših slovenskih skupnostih veseli redkih slovenskih produkcij. Neposredne teme nekaterih filmov, namenjenih odraslim, npr. *Cvetje v jeseni* (1973, Matjaž Klopčič), so užalile veliko domačih gledalcev, ki niso bili v kinu že od filma *Moje pesmi, moje sanje* (*The Sound of Music*, 1965, Robert Wise). *Sergeant Jim* (Narednik Jim, angleški prevod za film *Dolina miru*, 1956, France Štiglic) je bilo mogoče videti v okviru prikazovanj umetniških filmov, daleč v sedemdeseta leta pa večkrat tudi po televiziji. Temnopolti olimpijec John Kitzmiller je na cannskem festivalu za upodobitev ameriškega vojaka dobil nagrado za najboljšo moško vlogo. Prva in edina retrospektiva slovenskega filma v Ameriki je bila v Pittsburgu leta 1983. Od vseh slovenskih del, ki so se prikazovala na ameriških festivalih, je najboljši sprejem kritike doživel *Splav meduze* (1980) Karpa Godine.

Na ameriške odrske deske je stopilo mnogo igralcev iz Slovenije. Leta 1926 je pri dramskem društvu Ivan Cankar v Clevelandu gostovala Augusta Danilova. Njena prisotnost je navdihovala cel rod ljubiteljskih gledališčnikov. Nekaj njenih monologov iz komedij je ohranjenih na zgodnjih zvočnih posnetkih. Polde Bibič je leta 1988 nastopal na ameriški turneji tria Terlep. Tudi filmski igralci Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani in Trstu so že nastopali v Združenih državah in Kanadi.

Slovenija na platnu

Jugoslavije vse do druge svetovne vojne v ameriških filmih skoraj nikoli niso omenjali, še manj Slovenijo. Hollywood je Jugoslavijo končno opazil, ko se je zaradi nacistične invazije začela pojavljati v naslovih časopisov. Postala je kulisa herojskih vojnih filmov *Chetniks* (1943, Louis King) ali eksotičnih intrig *Diplomatic Courier* (1952, Henry Hathaway). Jugoslavlani so upodobljeni kot

balkanski stereotipi, se pravi zagoreli melanholični veseljaki v filmu **Ženska leta** (Woman of the Year, 1942, George Stevens) ali skrivnostni tujci iz zaostale gorate dežele, kakršne so srbske ženske-panterice iz filma **Ljudje mačke** (Cat People, 1942, Jacques Tourneur). Priročniki za igralce so vsebovali navodila o jugoslovanskih narečjih, opisana pa so bila kot različice ruščine. Ameriški filmi še vedno zelo poredko omenjajo Slovenijo in Slovence. Prvi primer je verjetno film **Ženska leta**, v katerem novinarka Katherine Hepburn gosti mednarodno delegacijo in ima težave pri iskanju pravega sogovornika za športnega novinarja Spencerja Tracyja. Ena od možnosti je gospa Laruga. "Saj verjetno ne govorite slovensko," jo vpraša. "Ne," se glasi odgovor, "samo nekoliko polomljeno angleščino."

Edino jugoslovansko filmsko prizorišče, ki bi bilo lahko Slovenija, zasledimo v filmu **The Yellow Rolls Royce** (1965, Anthony Asquith). V zadnji tretjini filma nastopa Omar Sharif kot partizan Zoran Davič, ki z zvijačo pregovori bogato ameriško vdovo, da ga v rolls royceu pretihotapi v Trst. Gospa Millet (Ingrid Bergman) potuje na sprejem pri angleški kraljici materi. Naroči ji, naj ga odloži pred Ljubljano (v gozdu nad mestom). Večerjo v hotelu "Imperial" prekine nemški bombni napad. Zoran jo poišče, potem pa skupaj rešujeta prizadete Ljubljance. Ko ga pripelje k tovarišem na planini (vodi jih v ovčjo kožo odeti Janez), postane avto partizansko prevozno sredstvo, prestreza nacistične krogle in nudi zavetje za ljubimca. Angleškega filma zaradi uradnega nesporazuma niso mogli posneti v Sloveniji. Prizore so posneli v Avstriji in angleških studiih v Ealingu.

Del dogajanja v najboljši produkciji Michaela Balcona je postavljeno v Slovenijo. **The Divided Heart** (1954, Charles Crichton) govori o paru, ki posvoji jugoslovansko vojno siroto. Čez nekaj let se pojavi fantova mati. Med drugimi slovenskimi besedami zaprosi v prizoru na sodišču: "Dajte mi dete." Slovenska filmska podjetja so pomagala mnogim britanskim, nemškim in ameriškim ekipam in jim omogočila snemanje filmov **The Crooked Road** (1946, Don Chaffey) in edini vojni film Sama Peckinpaha **Železni križec** (Cross of Iron, 1977). Občasno so v njih nastopali tudi slovenski igralci, denimo Demeter Bitenc.

Gorica in soška fronta iz prve svetovne vojne sta ozadje razmerja med voznikom rešilnega avtomobila in bolničarke v romanu **Zbogom, orožje** Ernesta Hemingwaya. Najboljša od treh filmskih različic je prva, ki jo je leta 1932 režiral Frank Borzage. Ljubimca igrata Helen Hayes in Gary Cooper. Kritikom se je zdel najbolj učinkovit odlomek z umikom iz Kobarida. Spektakelska različica Charlesa Vidorja z Rockom Hudsonom in Jennifer Jones v glavnih vlogah ni šla v denar, producenta Davida O. Selznicka pa bi skoraj uničila.

Južni rob železne zavese Trst so v nekaterih filmih prikazovali kot golaž intrig – evropsko **Casablanca**. V filmu **Diplomatic Courier** glavni junak Tyrone Power prek Trsta tihotapi komunistične vohune, nazaj pa prinese skrivni ruski načrt za invazijo v Jugoslavijo. Med igralci sta bila srbski Američan Karl Malden (rojen kot Mladen Sekulović) in Dalmatinec Peter Coe (rojen Petar Knego).

Slovinci kot junaki

Če je bil Tito po materi Slovenec, imamo dva Slovence, ki nastopata kot osrednji osebi v biografskih filmih. Uniformo prvega Jugoslovana je leta 1972 oblekel Richard Burton v vojni sagi **Sutjeska**. Ta film je bil nominiran za oskarja kot najboljši tuji film. Burtona je izbral Tito sam.

Pittsburški jeklar Matt Cvetič je v vrsti člankov razkril svoje delovanje v vlogi vladnega vohuna. Pri Warnerju so zgodbo preoblikovali v kričečo melodramo **Bil sem komunist za FBI** (I was a Communist for the FBI, 1951, Gordon Douglas), s Frankom Lovejoyem v glavni vlogi. Cvetič se predstavi kot Slovenec. Čeprav film danes velja za togega in poenostavljenega, je populariziral novo hollywoodsko zvrst protikomunističnih filmov. Slog, ki združuje sestavine uveljavljenih zgodb o podzemlju in o nacističnih vohunih, je bolj kot na ameriške gledalce ciljal na Notranjo komisijo za neameriške dejavnosti, da bi kongresnike prepričal o domoljubnosti filmske industrije. Ob premieri je doživel le malo slabih kritik. Še več, bil je nominiran za oskarja za najboljši dokumentarec.

Ob kakemu ducatu igralcev in tehnikov, ki si zaslužijo obravnavo, se zdi nemogoče dokazati, da je v njihovem delu karkoli izvirno slovenskega. Samo peščica jih je bila vzgojena s slovensko zavestjo. In kaj je lahko skupnega tem naključnim izbrancem? Očitna lastnost vsaj treh je nadarjenost za mimiko in telesno komiko. Frank Gorshin, Micky Dolenz in "odštekani Al" Yankovic so takoj razpoznavni v vlogah, ki so sicer značilne za risanke. Michael Lah je z animiranimi liki dodal svoj kanček odtrganega smisla za humor. Mnogi vrhunski komiki v svetu zabave so otroci priseljencev. Psihatri pravijo, da je humor (tudi igra) odziv na negotovost. Morda prav odraščanje med priseljenci v Ameriki vpliva na njihovo izbiro poklica. Igralci ne glede na motiv venomer pravijo, da so komične vloge težje od resnih.

Vsak igralec ima sebi lastno zgodbo. Preučevanje še poteka, zato je pričujoča študija pravzaprav le uvod. Z novimi odkritji o njihovem delu in novimi imeni ter talenti bo nastala jasnejša slika o prispevkih Slovencev k ameriški kinematografiji..

Opombe k fotografijam:

- 1 Audrey Totter in John Garfield načrtujeta izlet v Mehiko preden se njegovo dekle (Lana Turner) vrne z obiska pri materi. Prizor iz filma **Poštar vedno zvoni dvakrat** (The Postman Always Rings Twice, 1946). Režija Tay Garnett, MGM)
- 2 George Dolenz trpi ob ženi (Donna Reed), ki je skrivaj zaljubljena v moža Elizabeth Taylor. (The Last Time I Saw Paris, 1954. Režija Richard Brooks, MGM)
- 3 Frank Gorshin v karakteristični vlogi z grozečim pogledom in pištolo v roki. (Portland Expose, 1957. Režija Harold Schuster, Allied Artists)
- 4 Plesalki Zalla Zarana (s šminko) in Mae Murray sta sprejeti v kraljevini Monte Blanco. (The Merry Widow, 1925. Režija: Eric von Stroheim, MGM)
- 5 Željko Ivanek kot uporni študent teologije (Mass Appeal, 1984. Režija: Glenn Jordan, Universal)
- 6 Micky in Ami Dolenz, dve tretjini ekranske dinastije (Iz avtobiografije I'm a Believer, 1994)
- 7 Slovenec Slovenki: Jaz te imam rad. George Dolenz se zaljubi v gangsterjevo dekle Audrey Totter. V tem prizoru Dolenz spregovori prve slovenske besede na Hollywoodskem platnu. (A Bullet for Joey, 1955. Režija: Lewis Allen, United Artists)
- 8 Intenzivni trio: Audrey Totter, Alexis Smith in Clark Gable. (Any Number Can Play, 1949.)